

Судова присутність як процесуальна гарантія конституційного права громадян на доступ до правосуддя

А.О. Селіванов,
академік Національної
академії правових наук
України,
постійний представник
Верховної Ради України
у Конституційному Суді
України,
доктор юридичних наук,
професор

Summary

The author analyzes the effect of the fundamental principle of obligatory presence of persons who are the parties to proceedings pursuant to the procedure established by the law that enables them to realize substantive and procedural rights in administration of justice. For the first time it is focused on the need to administer justice by all the agencies of general and constitutional jurisdiction under the relevant constitutional provisions

В юридичній науці та судовій практиці все помітніше стає тенденція розглядати процесуальні права громадян не тільки як принципові орієнтири законодавця, але й як основні права, що мають однакове значення з конституційними та політичними правами людини і громадянина. Вони, з одного боку, покликані гарантувати кожному громадянину бути суб'єктом процесуальних відносин, тобто активним учасником усіх важливих для нього адміністративних, цивільно-правових та інших процедур з державними органами, посадовими особами державного управління, а головне — вступати у процесуальні відносини із судами, якщо розглядаються справи індивідуального характеру і зачіпають їх життєво важливі інтереси. З другого боку, процесуальні права громадян визначають обов'язок держави створити умови для юридичного захисту матеріальних прав і законних інтересів, надавати державні послуги у такий спосіб, щоб не допускати приниження честі й гідності людини, яка має конституційне право на доступ до всіх суб'єктів влади і насамперед до судів.

Процесуальні права відіграють значну роль у забезпеченні статусу громадянина, а отже, за їх допомогою він має змогу подолати свавілля з боку органів державної влади, ефективно захистити свої права, вимагати від суддів суворо дотримуватися букви закону

Визначальну роль у процесуальних правах, які означають право брати участь і бути присутнім при розгляді судових справ, відіграють конституційні принципи рівності всіх громадян перед законом та заборони будь-якої дискримінації, що передбачає закріплення в законах рівних і належних можливостей в юридичному сенсі бути кожному громадянину суб'єктом права, мати статус особи, що не тільки поважається, але й безпосередньо дотримується державою.

На відміну від норм матеріального права (конституційного, адміністративного, цивільного, господарського та інших галузей), процесуальні права мають для громадян у сенсі їх дієвості «інструментальне значення», оскільки через них можна отримати правовий результат як мету реалізації будь-якої норми закону, а особливо норм Конституції України.

Процесуальні права відіграють значну роль у забезпеченні статусу громадянина, а отже, за їх допомогою він має змогу подолати свавілля з боку органів державної влади, ефективно захистити свої права, вимагати від суддів суворо дотримуватися букви закону, який надає йому право бути учасником судового процесу на нелегкому шляху до забезпечення права і справедливості. Саме суспільна потреба у процесуальному праві вимагає від законодавця створювати найбільш зручні для громадян процесуальні закони, що свідомо чи не свідомо надає перевагу в судових розглядах громадянам, які відстоюють свої приватні чи публічні права, сприймаючи судовий процес як справедливий правопорядок поведінки всіх його учасників.

Розвиток процесуального права став для громадян змістовно-юридичним зв'язком між правом і справедливістю, оскільки регламентація судочинства, обмеженість владних суб'єктів і відсутність переваг над громадянином у суді сприяли поступовому зміцненню віри людей у закон і його цінність

Проте процесуальне законодавство в Україні набуло динамічного розвитку лише після прийняття Конституції, коли стали переглядатися процесуальні норми в цивільному, кримінальному, господарському судочинстві, а поява адміністративної юстиції безпосередньо відповідала необхідності ввести процесуальний режим законності для судочинства, якщо оцінюються публічно-правові відносини у спорах між державою і громадянином.

Неважко помітити, що розвиток процесуального права став для громадян змістовно-юридичним зв'язком між правом і справедливістю, оскільки регламентація судочинства, обмеженість владних суб'єктів і відсутність переваг над громадянином у суді сприяли поступовому зміцненню віри людей у закон і його цінність. Разом з тим традиції сприйняття законів у державі як цінності посадовцями всіх рангів ще достатньо не сформовані, державний апарат важко піддається самоорганізації, в правоохоронних органах ще існує психологія викривлених уявлень, що «право дається силою, примусом», а права людини стають у такому разі абстрактними формулами Конституції та законів України.

Обов'язковість дотримання закону — важлива умова державного життя, але держава має безпосередньо піклуватися про дотримання прав і свобод громадян, які не можна залишати без забезпечення процесуальними судовими гарантіями.

Адже трапляються непоодинокі випадки свавілля суддів, що породжує недовіру і ворожнечу, відчуття незахищеності особи, яка опинилася у тенетах «непроцесуального правосуддя».

Присутність осіб, які мають право брати безпосередню участь і виступати в суді, є їх невід'ємним правом, а для суддів усіх інстанцій, за винятком деяких касаційних проваджень, — важливий елемент законного і справедливого правосуддя

Як свідчить судова практика, існує велика вірогідність прямого посягання на принципи верховенства права, а також Конституції. Ситуація ускладнюється тим, що навіть за наявності законодавчого припису неодмінного виконання судами одного із головних обов'язків офіційно запрошувати (як і всі інші дії суду виконуються від імені держави) для судового розгляду учасників провадження у справі, судді не надають йому належного значення (з об'єктивних і суб'єктивних причин), а відтак не виконується закон, громадяни-суб'єкти права залишаються без

можливості судової присутності. Без неї не може відбуватися судочинство, що особливо вразливо для дотримання принципів верховенства права, Конституції та законів України, коли «ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі, або позбавлений такого права». Ця формула складає зміст інтенції, яка знайшла своє визначення у Рішенні Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 (далі — Рішення № 9-рп/2012; справа про рівність сторін судового процесу). Слід зауважити, що, формуючи таким чином незаперечне право особи на судову присутність, Конституційний Суд цілком правильно керувався правовими постулатами «доброї совісті» (*bonae fidei*), оскільки для громадян не може бути жодних перешкод об'єктивного характеру, якщо відбувається розгляд в суді індивідуально-конкретної справи.

Відомо, що суд — публічний орган судової влади, і він не може існувати, розглядаючи спори (за римським правом) «тільки для себе» (*postulare pro se*), але «не для інших» (*postulare pro alis*). Таким чином, присутність осіб, які мають право брати безпосередню участь і виступати в суді, є їх невід'ємним правом, а для суддів усіх інстанцій, за винятком деяких касаційних проваджень, — важливий елемент законного і справедливого правосуддя. За даними судової статистики, у 2011 р. тільки

адміністративними судами в Україні (першої та апеляційної інстанцій) було розглянуто понад 200 тис. справ за зверненнями суб'єктів владних повноважень, що викликає запитання: наскільки принцип судової присутності громадян було дотримано у публічно-правових спорах за ініціативою влади? Чи не слід у такому разі замислитися законодавцю, вченим адміністративної галузі, на решті Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини над тенденцією зростання таких спорів, а також над тим, наскільки забезпечена процесуальна присутність відповідачів-громадян? До речі, за таких обставин викликає занепокоєння призначення адміністративної юстиції, яка створювалася насамперед для охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Гарантована Конституцією рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод

Зауважимо, що у німецькій судово-правовій системі велике значення приділяється «якісному здійсненню правосуддя», що означає інтенсивне судочинство з обов'язковою присутністю учасників судової процедури. Зокрема, у Кодексі адміністративного судочинства Німеччини від 19 грудня 1991 р. передбачена спеціальна норма § 95 (особиста явка), що спрямована на досягнення рівності сторін щодо судової присутності. У випадку неявки учасника суд може попередити про стягнення грошового штрафу за неявку свідка на допит. У випадку повторної неявки суд ухвалою встановлює штраф, про що раніше попереджав. Тільки за згодою учасників провадження суд може прийняти рішення без усного розгляду справи або коли приймаються рішення не по суті справи (§101).

Посилення уваги до конституційного принципу «держава зобов'язана гарантувати кожному громадянину захист його прав і свобод у судовому порядку» слід розглядати в контексті Рішення № 9-рп/2012. У ньому визначено, що «гарантована Конституцією рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод». Саме ця умова має трансформуватися у правовій державі в безперешкодну умову звернення до суду, що, як зазначив Конституційний Суд, є універсальним механізмом захисту прав, свобод

та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Судова практика має виходити саме з такого постулату, який водночас є приписом для удосконалення процесуального законодавства, особливо у сфері застосування конституційної, цивільної, адміністративної та господарської юрисдикції.

Проблема правового регулювання присутності сторін, а точніше участі під час розгляду судових справ, стосується не тільки судів загальної юрисдикції, але й Конституційного Суду України. Адже практику розгляду та вирішення справ не можна вважати об'єктивним, всебічно дослідженим з'ясуванням обставин, що також впливає на формування конституційної та правової свідомості суддів загалом, якщо, як зазначають науковці, суд ігнорує доводи учасників судового провадження. Це можна побачити під час «письмового провадження» справи, що є прямим порушенням конституційного права на об'єктивне та

неупереджене правосуддя. Така практика за останні роки спостерігається в Конституційному Суді України, хоча ст. 72 Закону від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР «Про Конституційний Суд України» (далі — Закон № 422/96-ВР) прямо зобов'язує цей Суд залучати представників Верховної Ради, Президента України та інших суб'єктів, акти яких оспоруються в Суді. Мабуть, «спрочене» судочинство зручне для суддів, які у своїй більшості приймають відмовні ухвали за текстуальним шаблоном через відсутність підстав або необґрунтованість подань та звернень. У спеціалізованих судах також наявна зазначена практика, що не йде на користь правосуддю, і тому, звичайно, знижується їх авторитет, а рішення не отримують відповідної легітимності в суспільстві.

Ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередньо участь у судовому процесі, або позбавлений такого права

Сама ситуація не може залишати законодавця байдужим, якщо йдеться про гарантії поновлення порушених прав людини. Щодо правової позиції Конституційного Суду, то у Рішенні № 9-рп/2012 однозначно правильною виглядає змістовно-зобов'язуюча державу формула: «ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередньо участь у судовому процесі, або позбавлений такого права». У зв'язку з цим, розглядаючи конституційне звернення гр. Трояна А.П.

щодо офіційного тлумачення положень ст. 24 Конституції, Конституційний Суд виявив конституційно-правовий смисл норми, оскільки не можна позбавляти особу за правову активність, якщо «законом не врегульовано порядок забезпечення особистої участі засудженого, який відбуває кримінальне покарання у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, у розгляді судової справи як сторони».

Отже, якщо Конституційний Суд звертається навіть у загальній формі до принципів правосуддя у зв'язку з реалізацією прав суб'єктів щодо їх особистої участі у судовому процесі, це сприймається позитивно. Німецький професор д-р. О. Люхтергандт цілком слушно зазначає, що у такому разі функція конституційної юстиції традиційно, відповідно до її значення, полягає в тому, щоб реалізувати дію конституції також і стосовно законодавця, а саме — парламенту і глави держави, тобто забезпечувати конституційність діяльності законодавця. Без сумніву, зазначена позиція підтверджує, що саме таке призначення конституційного правосуддя сприяє перетворенню правової держави у конституційну, що водночас забезпечує тісний зв'язок конституції і закону у ставленні до громадян.

Це завдання належить до найскладніших, оскільки насамперед важливо для тих, хто відбуває покарання, а також участь всіх громадян, справи яких передаються до суду і мають розглядатися у судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій, повинна забезпечуватися відповідним процесуальним законом. Таким чином, Рішення № 9-рп/2012, в якому сформульовані правові позиції щодо смислу положень ст. 24 Конституції, можна вважати юридичним фактом, який підтверджує інший юридичний факт, коли неконституційний спосіб розгляду судами справ є порушенням прав і свобод громадянина, що не можуть бути поновлені іншим процесуальним шляхом, як поновленням процедури перегляду раніше постановлених судових актів за нововиявленими обставинами. Хоча таку позицію можна розглядати на рівні конституційно-правової науки, проте слід зважити на те, що наука глибше співвідноситься з істиною і за будь-яких обставин корисна для суспільства. Таку впевненість дає нам Конституційний Суд, прийнявши Рішення № 9-рп/2012, в якому він дійшов висновку за конкретним зверненням гр. Трояна А.П., вказавши в офіційному тлумаченні на три суттєві обставини:

а) особиста участь громадянина як сторони судового процесу створює передумови до повного, всебічного, об'єктивного та неупередженого розгляду справи;

б) це стосується обов'язкової присутності громадян у судах усіх юрисдикцій;

в) присутність громадян у судовому засіданні гарантована державою як участь у розгляді своєї справи у передбаченому процесуальним законом порядку, що є необхідною умовою рівності всіх учасників судового процесу.

Тлумаченням положень ст. 24 Конституції Конституційний Суд не створив нову норму, а лише виявив конституційно-правовий смисл встановлених конституційних принципів «особистої участі суб'єктів права у розгляді справ у судах» і «рівність сторін судового процесу»

Вирішення питання про можливість ретроспективної дії та способу виконання Рішення № 9-рп/2012 цілком і повністю має ґрунтуватися на позиції, що жоден державний орган не вправі давати обмежувальне тлумачення у правозастосуванні зазначеного Рішення. При цьому наш погляд звертається до цінності Конституції, дія якої не може обмежуватися ані нормами закону, ані їх відсутністю.

Прагнучи у науково-практичному сенсі аналізувати такий сміливий крок Конституційного Суду України, слід наголосити на тому, що тлумаченням положень ст. 24 Конституції Конституційний Суд не створив нову норму, а лише виявив конституційно-правовий смисл встановлених конституційних принципів «особистої участі суб'єктів права у розгляді справ у судах» і «рівність сторін судового процесу».

Потрібно відзначити ще таку важливу обставину розгляду справ у Конституційному Суді за конституційними зверненнями громадян щодо офіційного тлумачення положень Конституції та законів України: наголошуючи, що ніхто не може бути обмежений у праві ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі, Конституційний Суд України не зробив і для себе виняток, що означає на майбутнє реалізацію цього права кожним громадянином, якщо справа його конституційного звернення відкрита у провадженні Конституційним Судом. Мабуть, інша форма розгляду буде сприйматися, як відхилення не тільки від вимог Закону № 422/96-ВР, але й суперечити сформульованим постулатам у Рішенні № 9-рп/2012 волею самого Конституційного Суду України.